

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.412.92

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.05>

Ганна Сергіївна Гофельд,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчально-науковий інститут № 5,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);*

<https://orcid.org/0000-0002-7859-836X>,

e-mail: annagofeld@gmail.com

**ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЙ «ЗЛОВЖИВАННЯ
ПРАВОМ» І «ЗЛОВЖИВАННЯ СВОБОДОЮ ДОГОВОРУ»
(ФРАУДАТОРНИЙ ПРАВОЧИН)**

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» в контексті фrawdаторного правочину в Україні. Наголошено на актуальності дослідження саме правочинів як однієї зі складних конструкцій у цивілістичній науці та практиці, оскільки в епоху цифровізації суспільства, розвитку демократії нагальним є розроблення дієвих механізмів реалізації особами своїх суб'єктивних прав та обов'язків, цивільних прав та обов'язків. У цьому контексті правочини не є винятком. Визначено, що сьогодні особи зловживають правами під час оформлення своїх відносин у традиційні форми, якою є і правочин. Встановлено, що зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину в Україні є своєрідним проявом порушення засади добросовісності, передбаченої ст. 3 Цивільного кодексу України, оскільки заподіяння шкоди інтересам кредитора є проявом недобросовісної поведінки. Зроблено висновок, що основна відмінність між категоріями «зловживання правом» і «зловживання свободи договору» полягає в тому, що сторона в разі зловживання свободою договору діє з певною усвідомленою метою, тоді як при зловживанні правом її поведінка буде виходити за межі суб'єктивного права в тій частині, де така межа не визначена нормою прямої заборони.

Ключові слова: фrawdаторний правочин, зловживання правом, зловживання свободою договору, відповідальність, добросовісність.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правочини сьогодні є одним із найпоширеніших інструментів, які щодня застосовують у сучасному суспільстві. Цивільно-правові інститути загалом виступають основними засобами реалізації особами

своїх цивільних прав та обов'язків, і правочини не є винятком у цьому процесі.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин, цифровізації договірних процедур і появи нових викликів, зокрема щодо вдосконалення законодавства про окремі види правочинів, включаючи фразудаторні, актуальним стає всебічне дослідження таких складних питань, як свобода волі під час їх укладення та можливість зловживання цією свободою в договірних правовідносинах. Наразі цивільне законодавство не містить прямих заборон щодо виходу за межі свободи договору, а також положень, які б однозначно визначали сам факт зловживання цією свободою. На думку Р. Алексія, правочини є формою реалізації цивільних правовідносин і одним із ключових способів здійснення прав та законних інтересів суб'єктів права. Водночас правочини повинні відповідати вимогам чинності, установлені Цивільним кодексом України. У разі порушення хоча б однієї з таких вимог правочин не може вважатися дійсним [1, с. 19].

Таким чином, виникла гостра необхідність у дослідженні сутності та значення таких важливих для науки і практики цивільного права категорій, як «зловживання правом» та «зловживання свободою договору», особливо в контексті формування судової практики конструкції фразудаторності.

Стан дослідження проблеми

Зауважимо, що проблематика зловживання правом і зловживання свободою договору (правочину) не є новою для цивілістичної науки. Зазначені питання вже ставали предметом наукових досліджень таких учених і фахівців у сфері правозастосування, як М. Агарков, Р. Алексій, С. Братусь, А. Волков, В. Грибанов, С. Зайцев, О. Іоффе, Р. Калюжний, Н. Кузнєцова, Н. Малєїн, О. Малиновський, І. Новицький, В. Резнікова, О. Стефанчук, Р. Шишка та ін. Водночас слід констатувати, що на сьогодні бракує комплексних наукових досліджень, присвячених порівняльно-правовому аналізу категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» в контексті фразудаторного правочину в Україні.

Таким чином, обмежена наукова розробленість зазначених питань, а також їхня недостатня нормативна врегульованість у цивільному та господарському законодавстві України зумовлюють актуальність і практичну значущість цього дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є проведення порівняльно-правового аналізу категорій «зловживання правом» і «зловживання свободою договору» у зв'язку із фразудаторним правочином. Відповідно до зазначеної мети передбачено вирішення таких завдань: 1) дослідити сутність категорій

«зловживання правом» і «зловживання свободою договору»; 2) визначити особливості їх законодавчого регулювання; 3) встановити взаємозв'язок між зловживанням правом і фrawdаторним правочином, а також між свободою договору та її зловживанням у цьому контексті.

Наукова новизна дослідження

Обґрунтовано, що зловживання свободою договору в контексті фrawdаторного правочину фактично є правопорушенням. Це зумовлено тим, що умисні дії суб'єкта, спрямовані на досягнення неправомірної мети, виступають одночасно причиною і наслідком зловживання договірною свободою.

Виклад основного матеріалу

Передусім варто зауважити, що чинне цивільне законодавство не оперує ані категорією «зловживання правом», ані категорією «зловживання свободою договору». На наш погляд, це є суттєвою законодавчою прогалиною. Водночас Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) містить певні межі, вихід за які може свідчити про зловживання правом або зловживання договірною свободою. У зв'язку із цим постає необхідність з'ясувати, в яких саме випадках має місце зловживання правом, а в яких – зловживання свободою договору, особливо в контексті фrawdаторного правочину. Проте, перш ніж перейти до аналізу цивільно-правового регулювання меж зазначених категорій, вважаємо за доцільне надати їхню загальну характеристику.

Так, у цивілістичній науці відсутнє не лише усталене розуміння поняття «зловживання правом», а сформувалися два підходи, які сутнісно різняться між собою.

Прибічники першого підходу (М. Агарков, М. Малєїн) повністю заперечують існування категорії «зловживання правом». На їхню думку, можливість реалізації права з метою заподіяння шкоди іншій особі не входить до складу суб'єктивного права особи, а отже, сама реалізація права не може вважатися протиправною дією.

Натомість прихильники другого підходу (М. Бару, В. Грибанов) обґрунтовують доцільність законодавчого закріплення та практичного застосування категорії «зловживання правом». Вони вважають, що зловживання правом становить різновид цивільного правопорушення, коли особа, реалізуючи надане їй право, вдається до неправомірної форми поведінки. На підтримку цієї позиції Л. Шишлов, Т. Бровченко та В. Миргород зауважують, що заперечувати наявність зловживання правом неможливо, адже факт заподіяння шкоди учасникам правовідносин є очевидним. Зловживання правом слід розглядати як таку форму поведінки, за якої особа здійснює реалізацію своїх суб'єктивних прав у спосіб, що суперечить законодавству і призводить до заподіяння шкоди (збитків) іншим учасникам правовідносин [2; 3, с. 52–53].

Цікавою є також спроба узагальнення підходів до тлумачення поняття «зловживання правом», яку здійснив М. Рубашенко. Він виокремив кілька основних підходів:

- як форму реалізації права всупереч його призначенню або інтересам інших сторін, що призводить до заподіяння шкоди учасникам правовідносин (цю позицію поділяють О. Маліновський, Ю. Васильєв, А. Шабуров та ін.);

- як реалізацію суб'єктивних прав із грубим порушенням норм закону або моральних засад суспільства, внаслідок чого іншим учасникам завдається шкода (О. Хабло);

- як зовні об'єктивно правомірне діяння, яке фактично завдає реальної шкоди іншим суб'єктам правовідносин або створює загрозу її настання (М. Бару, С. Зайцева);

- як специфічне правопорушення, що полягає в тому, що особа, реалізуючи надане їй державою право, обирає такі способи та форми його здійснення, які завдають шкоди іншим суб'єктам, причому ця шкода значно перевищує здобуті особою блага (Т. Полянський, П. Рабінович) [4, с. 113].

На думку В. Резнікової, зловживанню правом притаманні такі основні ознаки:

- недобросовісне використання суб'єктивного права всупереч його цільовому призначенню;

- вольовий і усвідомлений характер дій особи;

- наявність шкоди особистим чи суспільним інтересам або створення реальної загрози її заподіяння;

- формальна правомірність [5, с. 33–34].

Оскільки правочини сьогодні є невід'ємною частиною вільного суспільства та демократичної держави, зловживання правом у контексті його укладення відбувається в цивільному обороті доволі часто.

Розглядаючи зловживання правом у контексті фраздаторного правочину, слід зауважити, що зловживання правом завжди передбачає завдання шкоди іншій стороні (або третій стороні). При цьому з формальної точки зору суб'єкт правовідносин діє відповідно до закону. Слушною в цьому контексті є думка М. Генюк, яка стверджує, що зловживання правом однією людиною порушує свободу інших громадян; перехід межі реалізації суб'єктивних прав порушує й інші принципи права, що слугують фундаментом правової держави [6, с. 190].

На думку С. Мирзи та М. Самоха, «договір, що укладається з метою уникнути виконання умов договору та зобов'язання зі сплати боргу, є зловживанням правом на укладання договору та розпорядження власністю, оскільки унеможливає виконання зобов'язання і завдає шкоди кредитор» [7, с. 707–708]. Відповідно, вказаний правочин, на думку науковців, може бути фраздаторним, відповідно в подальшому суд може визнати його недійсним.

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це порушення засади добросовісності, визначеної ст. 3 ЦК України, оскільки завдання шкоди інтересам кредитора – це прояв недобросовісної поведінки. Так, Б. Карнаух вдало зауважує, що серед принципів цивільного права, зазначених у ст. 3 ЦК України, немає наперед установленної ієрархії. Вони діють, радше, як складна система контрбалансів, між якими суд має віднайти справедливу рівновагу, беручи до уваги всі фактичні обставини конкретної справи. Не виключено, що за обставин конкретної справи суд може дійти висновку, що принцип добросовісності (і заборона зловживання правом, що випливає з нього) у цій справі переважає вимоги непорушності права власності і принцип свободи договору. Прикладом цього виду справ є справи про визнання правочину фrawdаторним [8, с. 34–35].

Розглядаючи поняття «зловживання свободою договору (правочину)», слід зауважити, що окремі науковці тлумачать його крізь призму змісту категорії «свобода договору», під якою розуміється вільне виявлення сторін на вступ у договірні відносини. При цьому таке волевиявлення має бути вільним, відповідати внутрішнім переконанням сторін і здійснюватися без будь-якого зовнішнього тиску [9, с. 101].

Оскільки воля (волевиявлення) є ключовим елементом свободи договору (правочину), сам факт укладення правочину свідчить про те, що обидві сторони виявили бажання вступити у правовідносини з визначеною метою. У разі зловживання свободою правочину йдеться про неправомірну усвідомлену поведінку, що суперечить положенням національного законодавства та загальним засадам суспільства. Така поведінка обов'язково передбачає наявність умислу: особа усвідомлює протиправність своїх дій і бажає настання негативних наслідків, що виникають у зв'язку з таким зловживанням.

На думку Р. Алексія, зловживання свободою договору є вадою волі та означає умисну неправомірну поведінку сторони, яка має на меті спонукати іншу сторону (або третіх осіб) до вчинення договору (правочину), що не відповідає його сутності та цільовому призначенню у спосіб, прямо заборонений законом чи моральними засадами суспільства [1, с. 78].

Ми підтримуємо позицію І. Єфремової та І. Ломакіної, які зазначають, що «сама категорія зловживання свободою договору означає неправомірну умисну (активну) поведінку особи, яка відбувається безпосередньо під час реалізації права на свободу договору та яка відбувається із порушенням меж, що встановлені законом» [10].

Переходячи до законодавчого регулювання меж, вихід за які й буде вважатися зловживання правом або зловживання свободою договору, зауважимо, що відповідно до ст. 13 ЦК України учасники цивільних правовідносин можуть реалізовувати права в тих межах, що

встановлені договором або законом. Особа не має права під час реалізації своїх цивільних прав порушувати права інших осіб та завдавати будь-якої шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства¹.

Крім того, положення ст. 627 ЦК України встановлюють, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості². Тобто ця норма цивільного законодавства вказує на принцип свободи договору, проте не містить прямої заборони щодо посягання на свободу договору та наслідки її зловживанням, що, наш погляд, потребує законодавчого врегулювання.

У науковій літературі можна зустріти доволі доречну думку про те, що в сучасній практиці правозастосування існують ситуації, коли кримінально-правові норми не завжди прямо відсилають до якогось виду договору (правочину). Наприклад, такі поняття, як «перевезення», «кредитний договір» тощо, не містять ознак кримінального правопорушення, проте можуть означати, що відсутність у диспозиції статті договірних конструкцій не виключає визнання відповідного складу злочину таким, що передбачає відповідальність за посягання на свободу договору [11; 12, с. 595].

Зауважимо, що факт зловживання свободою договору є суспільно небезпечним явищем, тому необхідним заходом попередження такої поведінки є притягнення особи до кримінальної відповідальності.

У разі зловживання свободою договору в контексті фrawdаторного правочину матиме місце кримінальне правопорушення, оскільки умисні дії суб'єкта, що зловживає свободою договору, та їхня мета являють собою причину і наслідок такого зловживання.

Слушною є думка Р. Алексія, що, перш ніж вести мову про зловживання свободою договору, необхідно зазначити про особливості, що відрізняють його від категорії зловживання правом. Так, головною є ознака меж прояву свободи договору, що означає обов'язковість урахування самого договору (його вид, умови укладення, сторони та їхні права й обов'язки), а не лише норми закону або моральних засад суспільства при його вчиненні. Відповідно, під час укладення договору сторони повинні самостійно визначити межі, вихід за які буде вважатися зловживанням [1, с. 99].

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.12.2024).

² Там само.

Підсумовуючи викладене, наголосимо, що основною відмінністю зловживання правом від зловживання свободою договору є те, що сторона в разі зловживання свободою договору має певну усвідомлену мету, якою є сам факт укладення такого договору (правочину). Натомість метою зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину є настання небажаних наслідків для кредитора.

Висновки

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це міра дозволеної законом поведінки суб'єкта правовідносин, яку він свідомо реалізує, щоб завдати шкоди іншій або ж третій стороні правовідношення. Фrawdаторний правочин і є практичним уособленням зловживання правом, або є правом на «зло». Дії боржника будуть кваліфікуватися як зловживання правом за умови, якщо його поведінка буде виходити за межі суб'єктивного права в тій частині, де така межа не визначена нормою прямої заборони.

Зловживання правом у контексті фrawdаторного правочину – це вольова усвідомлена діяльність боржника з реалізації ним свого суб'єктивного права, яке завдає шкоди кредиторів (третім сторонам) або ж створює реальну загрозу такої шкоди.

Зловживання свободою договору (правочину) в контексті фrawdаторного правочину, по суті, є вчиненням кримінального правопорушення, оскільки умисні дії суб'єкта, який зловживає цією свободою, та його мета постають як причина і наслідок відповідного зловживання.

Список бібліографічних посилань: 1. Алексій Р. В. Правочини із вадами волі: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра філософії : 081. Івано-Франківськ, 2020. 223 с. 2. Шишлов А. М. До питання про поняття та сутність зловживання правом // Радник : сайт. 2010. URL: <http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/14812-2011-01-19-03-16-54.html> (дата звернення: 01.12.2024). 3. Бровченко Т., Миргород В. Зловживання цивільними правами. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. № 3, т. 31 (70). С. 51–56. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.3/09>. 4. Рубашенко М. А. Зловживання правом як загально-правова категорія: допустимість, сутність, кваліфікація. *Юридичний журнал*. 2010. № 4. С. 110–119. 5. Резнікова В. Зловживання правом: поняття та ознаки. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 23–35. 6. Генюк М. Поняття «зловживання правом» у юридичній доктрині. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 187–191. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.33>. 7. Мирза С., Самох М. Юридична характеристика фrawdаторних правочинів // Scientific research in the modern world : 2nd International Scientific and Practical Conference (Toronto, Canada, 7–9 December 2022). Toronto : Perfect Publishing, 2022. Рр. 705–709. 8. Карнаух Б. Зловживання правом та його наслідки. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 31–36. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.9.06>. 9. Немченко С. С.

Принцип свободи договору – головний принцип договірних відносин у цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 3. С. 101–103. **10.** Єфремова І. І., Ломакіна І. Ю. Принципи свободи договору і рівності сторін у договірному праві України та ЄС. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2022. Вип. 2 (54). С. 60–66. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2\(54\).264404](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.2(54).264404). **11.** Антонюк Н. О., Гринишин О. А. Кримінально-правова охорона свободи договору : монографія. Київ : Алерта, 2020. 246 с. **12.** Владишевська В. В., Давидова І. В. Категорія «свобода договору»: досвід вітчизняного та міжнародного застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 593–595. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/138>.

Надійшла до редколегії 12.12.2024

Прийнята до публікування: 13.02.2025

Hofeld H. S. Comparative legal analysis of the categories of “abuse of rights” and “abuse of freedom of contract” (fraudulent transaction)

In the article, the author conducts a comparative legal analysis of the concepts of “abuse of rights” and “abuse of freedom of contract” within the context of fraudulent transactions in Ukraine. The study underscores the significance of examining transactions as one of the most intricate constructs in civil law theory and practice. In the contemporary era of societal digitalization and the ongoing development of democracy, there is an urgent need to establish effective mechanisms to facilitate the exercise of individuals’ subjective rights and obligations. Civil rights and obligations, including transactions, are an integral part of this process.

The author identifies that, at present, individuals often engage in abuse of rights when formalizing their relationships through traditional forms, such as transactions. It is further noted that the Ukrainian legislator has yet to define the concepts of “abuse of right” or “abuse of freedom of contract”, a significant legislative gap, particularly in the context of fraudulent transactions.

The article establishes that the concept of “abuse of right” in the context of fraudulent transactions in Ukraine constitutes a distinct manifestation of a breach of the principle of good faith, as enshrined in Article 3 of the Civil Code. Specifically, harm to the creditor's interests is indicative of the individual's unfair conduct. In contrast, the study demonstrates that “abuse of freedom of contract” within fraudulent transactions may constitute a criminal offense. The intentional actions of the individual who abuses the freedom of contract, alongside the underlying intent, serve as both the causes and consequences of such abuse.

The author concludes that the primary distinction between the concepts of “abuse of right” and “abuse of freedom of contract” lies in the presence of a conscious purpose (goal) in cases of abuse of freedom of contract. Conversely, abuse of right occurs when an individual's conduct exceeds the limits of their subjective rights, especially in instances where such limits are not defined by a specific prohibitive legal rule.

Keywords: fraudulent transaction, abuse of rights, abuse of freedom of contract, responsibility, good faith.

